

תְּכַתֵּב זֵאת לְדוֹר אַחֲרוֹן

הערות זיכרון, הנצחה ותודעה היסטורית בכתבי רבנים בשואה

חיים שלם

מעט מזער שרד בידינו מיצירותיהם המקוריות של רבנים שכתבו בתקופת השואה. המעט הזה הריהו בבחינת "מעט המכיל את המרובה". בתוך יצירות מקוריות אלה ששרדו מופיעות לעיתים הערות בעלות משמעות של זיכרון, של הנצחה ושל תודעה היסטורית ממדרגה ראשונה.

אפשר לסווג את ההערות הקשורות לזיכרון ולתודעה היסטורית לשני סוגים: הסוג הראשון הן ההערות שנכתבו מלכתחילה בגוף דבריהם של הרבנים, והן חלק בלתי נפרד מיצירותיהם. הסוג השני הן ההערות הכתובות בראש הספר, במבוא או בשער הספר, בסופו של הספר, או אפילו בגוף הספר אבל כתוספת מאוחרת לטקסט העיקרי, דבר היכול להתפרש כהערות שנכתבו בדיעבד ואינן מהוות בהכרח חלק מהיצירה.

לסוג הראשון של הערות היסטוריות שנכתבו מלכתחילה שייכות יצירות של רבנים המבוססות על יומניהם. אך טבעי הוא הדבר כי בסוגה כזו של ספרות רבנית, כמו ביומנים רבים אחרים, תופענה הערות של זיכרון והנצחה. בסוג זה כלולים היומנים:

א. יומנו וזיכרונותיו של רבה של העיירה פישטיאן שבסלובקיה הרב ישכר שלמה טייכטל הי"ד - אמונה צרופה בכור השואה, העוסקים בתחנות השונות שעבר הרב במהלך השואה. הספר יצא לאור בירושלים בשנת תשנ"ה.

ב. יומנו וזיכרונותיו של רבה של העיירה סאניק שבפולין, הרב יהושע משה אהרונוסון זצ"ל - עלי מרודות, העוסקים במקומות ששהה הרב בזמן השואה. הספר יצא לאור בבני ברק בשנת תשנ"ו.

הסוג השני של הערות הקשורות לזיכרון ולתודעה היסטורית שנכתבו בדיעבד נמצא בכתבים תורניים שמטרתם הייתה בראש ובראשונה כתיבה תורנית לשמה, והיא עסקה בבעיות השעה והשואה. עם סוג זה אמנה את היצירות הבאות:

א. היצירה הראשונה והיחידה שיצאה לאור בימי השואה - אם הבנים שמחה - של הרב ישכר שלמה טייכטל הי"ד, שהופיעה בבודפשט בשנת תש"ג ועוסקת בבירור מעמדה של ארץ ישראל וייחודה.

ב. דרשותיו של האדמו"ר מפיאסצ'נה - הרב קלונמוס קלמיש שפירא הי"ד - דרשות אש קודש שנאמרו בתוככי גטו ורשה. היצירה שהובאה ארצה והודפסה לראשונה בשנת תש"ך, עוסקת בשיחות הקודש של האדמו"ר בשנים ת"ש-תש"ב.

ג. דרשותיו של הרב משה קלנברג הי"ד ממץ - ידי משה, שנאמרו במחנה ההסגר 'לה' לנד' בדרום צרפת בשנים תש"א ותש"ב ויצאו לאור בירושלים בשנת תשס"ה.

נציין כי רק "אם הבנים שמחה" יצא לאור כבר בתקופת השואה בהונגריה הלא כבושה (בשנת תש"ג). ארבע היצירות האחרות עברו לגוללים רבים וניצלו באורח פלא, כל אחת מהן בצורה מיוחדת. שלוש מהן זכו לצאת לאור רק בשנים האחרונות במדינת ישראל.¹

הערות זיכרון, הנצחה ותודעה היסטורית שנכתבו "מלכתחילה"

א. יומנו של הרב טייכטל

יומן זיכרונותיו של הרב טייכטל אינו יומן זיכרונות רגיל. בנו שערך את היומן כתב:

המחבר הק' כאיש הגות ליווה את הקורות בהגיוני לבו הטהור, ממקורות מעיינות הטהורים והאיתנים הבלתי מאכזבים של תורתנו הקדושה... העלה את רחשי לבו ואת הקורות על הכתב לפי הסדר הכרונולוגי... ולכן באו הרישומים מעורבים, קורות ומאורעות, אגדה ודברי

1. על הסיפור הפלאי של הצלת ספרים אלה ראה בהתאמה: טייכטל, בכור השואה, עמ' 57-61; אהרונסון, עלי מרורות, עמ' 9-10; שפירא, אש קודש, עמודי הקדמה; קלנברג, ידי משה, עמ' 7. ספרו של טייכטל, אם הבנים, הודפס לראשונה בבודפשט בשנת תש"ג והופץ כבר בתקופת השואה.

תורה, דברי חיזוק ועידוד, דברי התעוררות לשוב ארץ ישראל, אכן היסוד לספר הנודע "אם הבנים שמחה". כל הדברים הנ"ל שובצו בפנקס בין מאורע אחד למשנהו, כאשר לבו הטהור התוסס עורר אותו לכתוב על הנושא האקטואלי עקב ההתרחשויות האיזמות באותה עת.²

ואכן היומן, כיומנים רבים, הוא קודם כל רישום היסטורי של קורות ומאורעות, וייחודו בשיבוץ דברי תורה בתוכו.

מכל הקורות והמאורעות שחווה בימי השואה ושאותן העלה על הכתב, אין כל ספק כי ההתרחשות האיומה ביותר מבחינתו של הרב טייכטל היתה סביב גירוש יהודי סלובקיה. הרב ליווה התרחשות זו בכאב, בדאגה ובפחד על קהילתו, על משפחתו ועל עצמו. כמעט כל ביטויי הזיכרון וההנצחה שרשם קשורים לגזירת הגירוש, לגירוש עצמו ולתוצאותיו. וכך פתח הרב את שרשרת כתיבתו בענייני זיכרון והנצחה במילים:

ארשום למזכרת,³ ביום ועש"ק תשא, שיבסר (יום ששי, י"ז אדר, 6.3.1942) בשנת תש"ב, נתודע הגזרה שגזרו פה במדינת סלאווקייה, לגרוש את כל ישראל שבמדינה.⁴

בשלושה שלבים שונים של סכנת הגירוש והגירוש עצמו רשם הרב נוסח כמעט זהה בעניין זיכרון עולם, נוסח שבנוי על הרעיון של הכרת הטוב והודאה לקב"ה על חסדיו ונפלאותיו. השלב הראשון היה בעת ביטולה הזמני של גזרת הגירוש שהייתה אמורה להתבצע בסמיכות זמן. אז כתב הרב:

ברוך ה', כעת במוצאי שבת קודש (י"ח אדר תש"ב, 7.3.1942), בעת כותבי דברים אלו למזכרת עולם לבנינו אחרינו... כתבתי זאת לזכרון, כדי שלא נשכח את הימים הקשים שעברו עלינו ונקיים אי"ה בשמחת לבנו את הקרא (הפסוק) "שיחו בכל נפלאותיו", אמן כן יהיה רצון.

חמישה ימים מאוחר יותר, לאחר שנשא דרשת התעוררות וזעקה כנגד סכנת הגירוש (שעדיין לא חלפה לגמרי) בעת כינוס הקהל לתפילה מיוחדת לביטול הגזרה, כתב הרב:

2. טייכטל, בכור השואה, עמ' 61-62.

3. ההדגשות כאן ולהלן שלי, ח"ש.

4. טייכטל, בכור השואה, עמ' 69.

כתבתי זאת לזיכרון (ביום חמישי כ"ג אדר, 12.3.1942), כדי לזכור חסדי המקום בעת שנהיה בטוב, ולקיים "שיחו בנפלאותיו".

ובשלב השלישי, אחרי כחמישה חודשים, לאחר הגירוש, ולאחר ששרד את כל האקציות בעירו והצליח להימלט לניטרא, לפי הצעתו והזמנתו של הרב שמואל דוד אונגר, כתב:

א' ניצבים וילך שנת אל ת ש ב פני משיח יז אלול תש"ב (30.8.1942).
ארשום בנחיצה (=בדחפות) את היום הזה לזכרון לדורות הבאים, לספר נפלאות השם, בעת שיושיע את עמו ישראל ויוציאנו מעת הקשה הלזה שאנו בו, ונקיים "שיחו בנפלאותיו".⁵

בחודשים שבהם חוו הרב ומשפחתו חוויות של פחד ואימה מפאת הגירוש הממשמש ובא העלה על הכתב את הגיגיו, ובהם צפה לעתיד וביקש מבניו לשמור את הדברים. בגלויה ששלח לבניו, ששהו ב"אזור החופשי" של אותם ימים בדרום צרפת בעיר מרסיי, כתב:

פיעשטאני 22 באפריל 1942 (ה' אייר תש"ב)
בנים חביבים...אנו מחכים לישועת השם, קהלות הקודש מסביבנו...כבר נחרבו, הם נלקחו כולם לפולין, וכעת עומדת פישטיאן בתור...אנו מקוים להתראות בקרוב בשמחות, בירושלים... נא לשמור על הגלויה הזאת לזכר עולם.⁶

הרב מתאר את ימיו האחרונים בפישטיאן בתיאור חי כאילו היה "כתב שטח" של תחנת שידור כלשהי. ברור כי תיאורים כאלה נובעים מהכרה ומתודעה היסטורית ויהודית עמוקה כי בידיו הופקדה משימת הנצחה וזיכרון של קהילתו על ידי תיאור רגעיהן האחרונים של קהילות חרבות, וכך כתב:

כתבתי זאת ביום ה' דברים שנת אל ת ש ב (ב' מנחם-אב תש"ב, 16.7.1942) פני משיח לפ"ק פה פישטיאן יצ"ו, בעת אשר אני עם איזה מספר אנשים שנשארו פה, וכל הקהילה מקטנם ועד גדלם כבר הלכו בגולה, ונסי נסים נעשו לנו שנשארו עד כה פה, ואנו יושבים בפחד גדול מיום הבא, וה' יסוך עלינו באברתו...

5 טייכטל, בכור השואה, עמ' 70-72; 76; 115.

6 שם, עמ' 116-118.

וב' 30.8.1942 כתב:

עשרים שנה הייתי פה פישטיאן, לשמור את משמרת הקודש, עד עת הזאת שחרבה הקהילה לגמרי, ואני הוא היהודי האחרון אשר עובד כעת את המקום, ואני הולך בגלות...⁷

הרב הגיע לניטרא לקראת הימים הנוראים (תרתי משמע!) של שנת תש"ג. תיאור התפילות ודברי ההתעוררות והאזכרה, שנאמרו על ידי רבה של ניטרא וראש הישיבה שם הרב שמואל דוד אונגר ביום הכיפורים, מרטיט כל לב. ברור לכל כי הרב טייכטל חווה חוויה מרגשת ביותר עד שכתב כי "אין בכח העט לתאר המראה האיום שהיה בשעה זו בבית הכנסת דפה (ניטרא)". למחרת יום הכיפורים (22.9.1942) כתב: "עד כאן הדרשה שדרש לנו הרהגה"צ אבדק"ק פה נייטרא שליט"א, ורשמתי אותם לזכרון לדורות הבאים".⁸

לאחר החגים של תשרי תש"ג, כשהורע מצבם של יהודי ניטרא, החליט הרב לברוח עם משפחתו להונגריה - שם שהה כשנה והוציא את ספרו. בקיץ תש"ג נסע לחופשה לעיר בעקש-טשאבא. בעיר זו חווה את חווית המאסר והחקירות, אבל זכה לצאת לחופש. את סיכומו על הכרת הטוב לבורא עולם רשם הרב באופן הבא:

ד' לסדר דברים בקיץ דשנת תש"ג (4.8.1943):

כתבתי הדברים לזיכרון, על שהפליא חסדו לי בעיר מצור, וממש נסי נסים נעשו לי, וכאשר נודע לכל, שכמה מאחינו בני ישראל שנפלו בידם על לא חמס בכפיהם, ונתייסרו ביסורים קשים ר"ל, עד שלא יצאו חי מידיהם, ולולי ה' שהיה לי, אזי חיים בלעונו, אזי בחרות אפם בי, ונפשי כצפור נמלטה מפח יוקשים, ועזרי בשם ה' עושה שמים וארץ.⁹

ב. יומנו של הרב אהרונסון

מדהים לראות כי הרב אהרונסון פתח את יומנו (כ' באדר תש"ב) בעיירה סאניק שבפולין, ממש באותם ימים שפתח הרב טייכטל את יומנו (י"ז באדר תש"ב). גם הרב אהרונסון פתח את יומנו כשצל הגירוש מרחף על יהודי העיירה והאזור כולו, ואף הוא התחיל את יומנו

7 טייכטל, בכור השואה, עמ' 105; 116.

8 שם, עמ' 135-143.

9 שם, עמ' 155-160.

בביטוי מובהק של הנצחה וזיכרון: "ב"ה דיין אמת. לדור אחרון תכתב זאת - לעם נברא"¹⁰. ברם, בשונה מהרב טייכטל, התחיל הרב אהרונסון את יומנו עם גירושו יחד עם בני קהילתו למחנה עבודה סמוך לעיר קונין שבמערב פולין. יומן שכונה בפי כותבו "מגילת בית העבדים בקאנין" הוא אכן, בעיקרו, כרוניקה מובהקת של אירועים וקורות שעברו על הרב. הוא כמוכן שוזר ביומנו גם קורות ואירועים הקשורים ללימוד תורה, לתפילה וכד', אבל הרב אהרונסון לא יכול היה לרשום ביומנו דברי תורה או הלכה ארוכים מפני "חמת המציק" ולכן הסתפק באזכורם בקיצור נמרץ. הרב שחרד לגורל עמו וחשש לגרוע מכל ביחס לגורל העם היהודי חס ושלום, כתב את היומן כולו כזיכרון וכמזכרת נצח לעמידתם הרוחנית בשעות הקשות.

את הרציונל של היומן ואת תנאי כתיבתו תיאר הרב, באריכות יחסית, רק כשמונה חודשים מאז החל לכתוב:

ב"ה בתחילת החורף תש"ג (לערך: חשון תש"ג, נובמבר 1942), קאנין.

כותב אני יומן "מגילת בית עבדים בקאנין", כרוניקה, בתור חומר מדעי לחוקרי דורנו. נכתב בקיצור נמרץ, אחד מני אלף, בלי כחל וברי סרק, רק דברים כהויתם, כמו שהם, ממה שענייני ראו. יסלח הקורא על אי דיוק הדקדוקי לפרקים, ואי סדר סטטיסטי, כי הנני כותב באישון לילה, בסתר, תחת סכנת מות... גיליתי, באיזה מקומן, רק טפח וכיסיתי טפחיים, והמשכילים יבינו את אשר לפניכם, להפיח נשמת רוח חיים באותיות שכתבתי, לתת להם צורה שלמה אמיתית למגילת סתרים זו, הנכתבת על ידי אחד משארית הפליטה.¹¹

הרב חי בהרגשה כי הוא חלק משארית הפליטה (כבר בנובמבר 1942 הוא משתמש בביטוי שנהגו לעשות בו שימוש רק בשלהי תקופת השואה ולאחריה). הרגשה זו גברה אצלו גם לאחר שקיבל ידיעה מעירו סאניק כי "בין הנשלחים היו גם בני ביתי (רעייתו ושני בניו הקטנים). אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי... מדי זכור אזכרם מעי המו עלי". הרגשתו הרעה הלכה והתחזקה, כשקיבל ידיעה ממגורשי עירו כי הם "הולכים ונוסעים למקום שכל אנשי קהילות ישראל בפולין כלים שם, ומובלים שם כצאן לטבח"¹². משפט מרעיש זה נכתב במחצית אפריל 1942, כשהשמדה אומנם כבר החלה, אבל עדיין היתה רחוקה מאוד (בזמן ובתבונה) מתודעתם של יהודי פולין. נראה שהרב היה ריאלי ביותר כבר בשלב

10 אהרונסון, עלי מרורות, עמ' 94.

11 שם, עמ' 122.

12 שם, עמ' 99.

(יחסית) מוקדם זה והבין מרגע לרגע כי מוטלת עליו שליחות היסטורית: לשרוד, לספר ולהנציח, והוא עשה זאת כל עוד היה במחנה קונין. בתום המלחמה שהה הרב במחנה העקורים באוסטריה, שם שיחזר את יומנו מתוך שליחות של קדושת הנצחה. ובעוד זיכרון השנים הקשות היה כה טרי,¹³ הוא כתב שם את זיכרונותיו - המשלימים את יומנו - לקורא ולחוקר ההיסטוריה העתיד לכתוב על קורותיו של העם היהודי בשואה:

עד ראייה הייתי לשקיעת משפחתי, קהילתי, עירתי ועמי שהושמדו לאחר צרות נוראות, עיניים מר וסבל מר, אותם יכול אני לתאר רק באופן חלקי בעטי הדל, לדורות יבואו, חש אני חובה קדושה להנציחם.¹⁴

על פי הדברים נראה כי הרב היה כאן במצב של תובנה עמוקה ביחס להיקף החורבן והבין היטב את משמעות המילים "שארית הפליטה" שאותה הוא חווה. הוא ממשיך ל"ספק" עובדות ונתונים לחוקרים שיקומו בעתיד בהיותו בעל תודעה היסטורית עמוקה ובעל מחויבות לפעול להנצחת הקדושים שנספו.

הערות זיכרון, הנצחה ותודעה היסטורית שנכתבו "בדיעבד"

א. ספרו של הרב טייכטל

הרב טייכטל קרא לספרו בשם "אם הבנים שמחה", לדבריו:

עפ"י הירושלמי... דמכנה את ארץ ישראל בשם אם דישראל, וארצות הגולה בשם אם חורגת... וידוע מאמר חז"ל דאמנו ציון בוכית (בוכיה) ומיללת עלינו בהיותנו בגולה, וממתנת לנו שנושב לחיקה.¹⁵

הספר עוסק בבירור הלכתי והשקפתי של מקומה של ארץ ישראל בעולם החרדי של טרום השואה ומצוות יישובה. זאת ועוד: בהקדמתו השנייה לספרו כותב הרב את הרציונל של הספר, ולמעשה מציין על ידי כך את קהל היעד שלו: "צריך אני להודיע, שדברי ערוכים

13 על היחס בין יומנו וזיכרונותיו ראו פרבשטיין, בסתר רעם, עמ' 573-578.

14 אהרונסון, עלי מרורות, עמ' 25.

15 טייכטל, אם הבנים, עמ' מג.

אל האדם הישראלי אשר רוצה לידע האמת לאמיתו בדרך של משא ומתן של הלכה, כי גם ענין הקץ הוא דבר הלכה¹⁶. היינו, לפנינו ספר הלכתי-השקפתי מובהק. יתירה מכך - במשפטים ספורים בהקדמתו הראשונה לספר מודיע הרב כי את קורות העייתים הוא משאיר להיסטוריונים:

והואיל שכן, כעת שאנו בני ישראל בצרה גדולה, רחמנא ליצלן במהרה, והצרות משתרגות על צווארנו ומתחדשות לא רק מיום ליום אלא משעה לשעה. אם אמרתי לספר (את הצרות) - לא יספיקו לנו הגליונות, ואני מניח את הסיפור הזה לכותבי קורות הדורות, והעיקר לדידי לזכור שאנו בצרה גדולה... על כן בוודאי שאנו צריכין כעת לזכותה דארצנו הקדושה להגן עלינו ולשומרינו.¹⁷

אפילו בעת קשה זו כל מעייניו של הרב נתונים לבירור הרעיוני-הלכתי של ארץ ישראל ולא רק לסיפור הצרות. אמנם, פעמים ספורות במהלך שתי הקדמותיו לספר, ורק בהן ולא בגוף הספר, נותן לנו הרב הצצה רגעית לאירועים שעברו עליו ועל משפחתו, אבל חשיבות האירועים שצינו היא משנית בעיניו לעומת המסקנה העולה מהם - לחפש את זכותה של ארץ ישראל. כך לדוגמה:

כתבתי זאת ההקדמה ביום ו' אב בשנת "אל תש"ב פני משיחך" לפ"ק (20.7.1942), בעת שהייתי אני עם בני ביתי בסכנה גדולה ונמלטנו ממש בנס נפלא. ואין ספק בליבי שרק זכותה דארץ ישראל עמדה לנו, הואיל שנדרתי נדר גדול לאלוקים לחפש בזכותה בעת שירחיב לי ה'.¹⁸

צינו של מאורעות מסוימים על ידי המחבר דומה להפליא לסגנונו ביומנו "בכור השואה" לעיל, אלא שביומנו מזוכרים המאורעות מלכתחילה, ואילו באזכורם בהקדמותיו נראה כי בעיניו הם בעלי חשיבות משנית (בדיעבד) ולא בעלי חשיבות היסטורית. החשוב בעיניו בספרו הוא החיפוש בזכותה של ארץ ישראל. ברם, בגוף הספר אין שום סיפור של קורותיהם ושום מצבת זיכרון, תיעוד או הנצחה. אלה לא כלולים ברציונל של הספר, ולכן לא נכתבו. לפנינו אם כן שני ז'אנרים של כתיבה רבנית שנכתבו על ידי אותו רב, כל ז'אנר נועד למטרה אחרת.

16 טייכטל, אם הבנים, עמ' לח.

17 שם, עמ' כח.

18 שם, עמ' לא.

ב. ספריהם של הרב קלנברג ושל האדמו"ר מפיאסצ'נה

כמוזכר לעיל, יש בידינו שני ספרי דרשות מתקופת השואה: "ידי משה" של הרב קלנברג ו"אש קודש" של האדמו"ר מפיאסצ'נה. ידוע כי דרשותיהם של הרבנים נאמרו בשבתות, בחגים או באירועים מיוחדים. דרשותיהם שימשו גם אמצעי להעביר מסר נסתר או גלוי. בפני שני הרבנים עמדה מטרה ברורה: לעודד את קהל צאנם, לנחמם ולהגביר את הביטחון שלהם בה' גם בעת צרה ומצוקה. ברור ומובן, כחלק מממהותה של דרשה עם אקטואליה, כי הרבנים שזרו בדבריהם רמזים או דיברו במפורש ובקיצור על אירועים מסוימים שהתרחשו סביבם.¹⁹ ברם, רמזים או דברים אלה אינם בבחינת תיעוד היסטורי בעיני כותביהם. לשניהם, לרב קלנברג ולאדמו"ר מפיאסצ'נה, הייתה תחילה הערכה היסטורית על גודלם של מאורעות השואה ועל ייחודם; שניהם, כל אחד בלשונו, סברו בתחילה כי "כבר היו דברים מעולם", ושניהם הבינו רק בשלב מאוחר יותר וסמוך לרציחתם, כי חורבן כזה לא היה מעולם.²⁰

עליזה לבנון טוענת כי "כל אחד מספרי הדרשות שנכתב בתקופת השואה, נועד גם לתעד את התקופה, כדי שהיא תיזכר לעד, הזיכרון היה מאז ומעולם מרכיב חשוב מאוד בעמנו... כך ללא ספק סברו הדרשנים הכותבים את דרשותיהם בתקופת השואה".²¹ אני מבקש להוסיף לקביעה זו, כי ביחס לרב קלנברג ולאדמו"ר מפיאסצ'נה היה קיים אומנם מרכיב הזיכרון שהיה חשוב לשניהם, אבל הוא בא לידי ביטוי מובהק בכתיבתם רק בשלב מאוחר מאוד בכתיבתם וסמוך מאוד למיתתם על קידוש השם, בשונה מיומנו של הרב אהרונסון כפי שראינו לעיל.

בכל דרשותיו של הרב קלנברג לא מצויה המילה 'זיכרון', וכן לא נזכר שם כי הרב ביקש לומר או לכתוב דברים שהם בבחינת דברי זיכרון לדורות הבאים. לעומת זאת דווקא בשני קטעים אחרים של כתביו שאינם חלק אינטגרלי של דרשותיו נמצאו דברי זיכרון. בראשון, בקטע שהוא מעין יומן, שנכתב בז' בתמוז תש"ב (22.6.1942), מתאר הרב את השילוחים ממחנה 'לה-לנד' שבו שהה ואת תחושותיו הקשות. זוהי איננה דרשה, אלא תיאור עובדתי-היסטורי אשר בתוכו שוזר הרב את הדברים הבאים:

19 דאו, לבנון, ספרות הדרוש, עמ' 99-119.

20 דאו, פרבשטיין, ידיו אמונה, עמ' 69-70.

21 לבנון, שם, עמ' 119.

אבל מה שעבר עלינו ביום ב' מנחם־אב (תש"ב) מי יתן ויכתבון מלי, אבל אי אפשר לחרוט בחרט אנוש גודל המכאוב, וראוי(ים) הם לה(ים) כתב בדברי הימים בכרך מיוחד. ואני מאמין שכמוהו לא היה מאות בשנים.²²

כאן כתב הרב את הערכתו ההיסטורית כי אירוע כפי שהוא חווה הוא ייחודי שלא היה כמותו מאות בשנים, ולכן ראוי שכותבי ההיסטוריה יכתבו עליו. את זאת הוא לא אמר בדרשותיו, אותן נשא בפני שומעיו במחנה החל מחודש אייר תש"א, אלא כתב ביומן קטן ומצמרר המתאר את הימים האחרונים במחנה לפני הגירוש.

בקטע השני, שאף הוא איננו דרשה אלא דברים שנכתבו בסוף שנת תש"ב בשולי המבוא של הרב למגילת איכה ואשר הם למעשה דבריו האחרונים, כותב הרב:

בשעה שישאל שרויין בצער ממלחמת עמלק, ומלחמה לה' בעמלק מדור דור, וגם אנוכי שרוי בצער עם כלל ישראל, וידי כבדות מרוב צרות ואנחות השוברות את כל גופי, ועל אבן אחת שבעה עינים, ומשה כותב בדמע זכרון זאת בספר וידיו אמונה עד בוא השמש, ונר רשעים ידעך, וזרחת לכם יראי ה' שמש צדקה ומרפא בכנפיה ורפאינו ה' וארפא ומצוקותי הוציאני בקרוב ובמהרה דידן.²³

גם כאן התיאור הוא מצמרר. נראה שהרב הבין בשלב זה כי סופו קרוב. הוא רואה את גורלו דומה לגורלו של משה רבנו. משה רבנו נלחם עם עמלק, משה כתב את הפסוקים האחרונים של התורה בדמע, ואילו משה קלנברג (הרב) נלחם עם הנאצים העמלקיים והנה הוא כותב את דבריו האחרונים מתוך רוב צרות ואנחות. משה רבנו כתב בתורתו "כתוב זאת זכרון בספר" ומשה קלנברג רואה עצמו הולך בעקבותיו וכותב בצער ובדמע את דבריו הוא בבחינת זיכרון בספר.

מן ההשוואה לעיל אפשר להסיק כי הרב קלנברג הפריד באופן מודע בין כתיבת דרשותיו ומטרותיהן לבין כתיבת יומן־צוואתו ומטרותו.

הפרדה זו ברורה ומובהקת אף יותר אצל האדמו"ר מפיאסצ'נה.

22 קלנברג, ידי משה, עמ' 267.

23 שם, עמ' 278-279.

בכל דרשותיו עוסק האדמו"ר בעידודם של חסידיו ובניחומם תוך מאמץ להגברת ביטחונם בקב"ה ואמונתם בו דווקא בשעות הקשות. אולם בשני סוגי תוספות לדרשות הוא חורג ממנהגו וכותב דברים בעלי משמעות של זיכרון או של תיעוד היסטורי.

הדוגמה המפורסמת למודעות היסטורית מצויה אצל הרב כהגהות מאוחרות, כארבעה חודשים לאחר תום דרשותיו. הרב הפסיק את דרשותיו עם תחילת המשלוח של יהודי ורשה לטרבלינקה (מנ"א תש"ב - יולי 1942). בהגהותיו הוא כתב:

רק כהצרות שהיו עד שלהי דשנת תש"ב היו כבר (בניגוד ובתיקון למה שאמר בדרשת חנוכה הקודמת בתש"ב), אבל כהצרות משונות, ומיתות רעות ומשונות, שחדשו הרשעים הרוצחים המשוניים עלינו בית ישראל, משלהי תש"ב, לפי ידיעתי בדברי תז"ל ובדברי הימים אשר לישראל בכלל, לא הי' כמותם, וד' ירחם עלינו ויצילנו מידם כהרף עין. - יום ועש"ק (ששי ערב שבת קודש) י"ח כסליו תש"ג (27.11.1942). המחבר.

(ובהגהה נוספת - לאחר שקרא לחסידיו בעת הצרות של תש"א לומר לכל הפחות פרקי תהילים אם אינם יכולים לעסוק בעיון - הוא כתב) לא כן בשלהי תש"ב שנמעט בכליון הרוץ כלו קהלות הקודש, ואף המתי מספר שנשארו, דוים בשעבוד ועבודת מצרים...אנא ד' רחם ואל תאחר מלהושיענו.²⁴

האדמו"ר ידע על משלוח מאות אלפי היהודים לטרבלינקה בחודשים יולי-ספטמבר 1942, וביניהם בתו "היקרה הנחמדה והצנועה מרת רעכיל יהודית שתליט"א, כי נחטפה ממני ביום ב' דר"ח אלול ו' שופטים תש"ב (14.8.1942), ומצא לנכון לתקן את דרשותיו בצורה של תוספת־הגהה שיש לה חשיבות היסטורית.

כחודש מאוחר יותר בהיותו עדיין בגטו ורשה בסכנת חיים מתמדת כתב לאחיו שבארץ ישראל, הרב ישעיהו שפירא - "האדמו"ר החלוץ", מכתב שנמצא יחד עם כל כתביו:

אור ליום ב' וארא כ"ו טבת תש"ג לפ"ק (3.1.1943).

לכבוד הרב הנכבד ר' ישעיה שפירא שליט"א

...ועתה כשאנו בסכנה ח"ו בכל יום, הנני מבקש מכם אהובי ויקירי, שכשיעזור ה' ויגיעו לידכם הקונטרסים...והידושי התורה משנות הזעם ת"ש תש"א ותש"ב תואילו להשתדל

24 שפירא, אש קודש, עמ' קלט, קיג' קיד.

להדפיסם... גם תואילו להשתדל לחלקם ביעקב ולהפיצם בישראל. ונא לדפוס על כל קונטרסי שאני מבקש ומתחנן לפני כל אחד מישראל שילמוד בספרי... אבל עתה שלדאבוני ולגודל שברי אבדתי בעוונותי המרובים את כל יקר הזה (אמו, בנו ורעייתו, שנפטרה שנתיים לפני פרוץ המלחמה), וחשכו מאור עיני לא עליכם, לכן הנני מבקש לדפוס את אזכרות (נוסחי "אזכרה" שכתב לזכר יקיריו) אלו אשר ארשום כאן... דברי אוהבכם... הנשבר והנרצץ מצרותי ומצרותי ישראל העמוקים עד תהום רבה וגבוהים עד שמי שמים והמצפה לישועת ד' כהרף עין.

קלונמוס.²⁵

הנה כי כן רואים אנו כי דרשותיו של האדמו"ר כמו דרשות הרב קלנברג הן דרשות "נטור"; שניהם מצאו לנכון להוסיף לאחר זמן לדרשותיהם דברים קצרים וענייניים בתחום הזיכרון והתודעה ההיסטורית. עולה מדברינו כי הרבנים עצמם קיימו בפועל בכתיבתם אבחנה ברורה בין כתיבה תורנית-דרשנית לבין כתיבה יומנית-היסטורית בעלת ממד של זיכרון והנצחה. שתי סוגות הכתיבה של הרב טייכטל מעידות על כך יותר מכל. דרשותיהם של הרבנים קלנברג ושפירא מעידות על אבחנה ברורה שעשו רבנים אלה בין דרשותיהם - שבוודאי נאמרו על רקע המאורעות שחוו - ונאמרו מלכתחילה כדי לעודד את רוח שומעיהם ולחזקה, ובין הערותיהם בענייני הנצחה וזיכרון שבאו בשולי (בסוף) דבריהם-כתביהם.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

אהרונסון, עלי מרורות	י"מ אהרונסון, עלי מרורות: יומנים, שו"ת, הגות - בשואה, בני ברק תשנ"ו.
טייכטל, אם הבנים	י"ש טייכטל, אם הבנים שמחה, ירושלים תשנ"ח.
טייכטל, בכור השואה	י"ש טייכטל, אמונה צרופה בכור השואה (בעריכת ח"מ טייכטל), ירושלים תשנ"ה.
לבנון, ספרות הדרוש	ע' לבנון, "מאפיינים לספרות הדרוש הרבנית בתקופת השואה", בתוך: א' פרבשטיין (עורכת), ידי משה: דרשות במחנה הסגר בצרפת בימי השואה, ירושלים תשס"ה, עמ' 95-123.
פרבשטיין, בסתר רעם	א' פרבשטיין, בסתר רעם: הלכה, הגות ומנהיגות בימי השואה, ירושלים תשס"ח.
פרבשטיין, ידיו אמונה	א' פרבשטיין, "זיהי ידיו אמונה", בתוך: א' פרבשטיין (עורכת), ידי משה: דרשות במחנה הסגר בצרפת בימי השואה, ירושלים תשס"ה, עמ' 47-93.
קלנברג, ידי משה	מ' קלנברג, ידי משה: דרשות במחנה הסגר בצרפת בימי השואה, א' פרבשטיין (עורכת), ירושלים תשס"ה.
שפירא, אש קודש	ק"ק שפירא, ספר אש קודש, ירושלים תש"ך.